

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Gümrük Birliği Anlaşmasının Türkiye'ye Etkileri: Geline Aşamada Devam mı Tamam mı?

The Effects of Customs Union Agreements on Türkiye: Should It End or Continue at This Stage?

Ramazan ASLAN^{a*}

^a Dr., Ankara / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-5182-7735

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 4 Haziran 2023

Kabul tarihi: 1 Eylül 2023

Anahtar Kelimeler:

Türkiye,

AB,

Gümrük Birliği,

Statik etki,

Dinamik etki.

ÖZ

Dünya genelinde özellikle de II. Dünya Savaşı sonrasında hem küreselleşmenin yaygınlaşmaya başlaması hem de ticaretin serbestleşmesi ve çatışmaların azalması amacıyla, ekonomik alanda çeşitli entegrasyonlar oluşmaya başlamıştır. Bu tür entegrasyonlar vasıtasıyla ülkeler hem kaynak verimliliğini artırmaya çalışmakta hem de daha büyük bir pazara hitap ederek küresel çapta avantajlar elde etmeyi amaçlamaktadır. Söz konusu entegrasyonların en yaygın olanı ise gümrük birliği olmuştur. Türkiye ekonomik ve siyasi tercih olarak bu entegrasyonların en önemlilerinden olan AB'ye yönünü dönmüş ve 1963'te Ankara Anlaşması'nı imzalamıştır. İnişli çıkışlı geçen süreç sonunda 1996'da AB ile Gümrük Birliği Anlaşması yapılmıştır. AB'ye tam üye olmadan GB imzalayan yegâne ülke olan Türkiye'nin özel durumu dikkate alındığında, asıl amacın GB'den daha ileri giderek AB'ye tam üyelik olduğunun göz ardı edilmemesi gerekir. Gümrük Birliği'nin ekonomik etkileri GSYİH üzerinde tek seferlik ortaya çıkan statik etkiler ile süreklilik gösteren dinamik etkiler olmak üzere iki ana başlıkta incelenmektedir. Söz konusu etkilerin Türkiye için nasıl geliştiğini görmek amacıyla Türkiye'nin dış ticaret verileri ve Türkiye ile AB arasındaki dış ticaret rakamları incelenmiştir. Neticede, statik etkilerinin negatif, dinamik etkilerinin ise genelde pozitif olduğu görülmüştür. Bu tespitler çerçevesinde Gümrük Birliği Anlaşması, statik etkiler üzerinden kimi kesimlerce eleştirilirken, genelde pozitif olan dinamik etkiler üzerinden de çoğunlukla destek bulmuştur. Bu noktada Gümrük Birliği Anlaşması sonrasında her iki etkinin toplamının Türkiye ekonomisine katkısının ne yönde olduğu önemli görülmektedir. Bu doğrultuda hem Türkiye hem de dünya ekonomisinde yaşanan gelişmeler çerçevesinde, gelinen aşamada Gümrük Birliği Anlaşmasının revize edilmeye muhtaç duruma geldiğini belirtmek gerekir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: June 4, 2023

Accepted: September 1, 2023

Keywords:

Turkey,

EU,

Customs Union,

Static effect,

Dynamic effect.

ABSTRACT

In the worldwide, especially II. After the World War II, various integrations began to occur in the economic field, both for the spread of globalization, the liberalization of trade and the reduction of conflicts. Through such integrations, countries both try to increase resource efficiency and aim to gain global advantages by addressing a larger market. The most common of these integrations has been the customs union. Turkey turned towards the EU, which is one of the most important of these integrations, as an economic and political choice, and signed the Ankara Agreement in 1963. At the end of the ups and downs, the Customs Union Agreement with the EU was signed in 1996. Considering the special situation of Turkey, which is the only country that signed the custom union without being a full member of the EU, it should not be ignored that the main goal is to go further than the custom union and to be a full member of the EU. The economic effects of the Customs Union are examined under two main headings as one-time static effects on GDP and continuous dynamic effects. Turkey's foreign trade data and foreign trade figures between Turkey and the EU have been examined in order to see how the said effects have developed for Turkey. As a result, it has been observed that static effects are negative and dynamic effects are generally positive. Within the framework of these determinations, while the Customs Union agreement was criticized by some over static effects, it mostly found support over dynamic effects, which are generally positive. At this point, after the Customs Union Agreement, it is seen that the contribution of the sum of both effects to the Turkish economy is important. In this direction, it should be noted that the Customs Union Agreement is in need of revision at the current stage, within the framework of the developments in both Turkey and the world economy.

EXTENDED ABSTRACT

While the development and growth of trade worldwide faster than production reveals the importance of trade, it has necessitated the occurrence of some additional measures and formations for the liberalization of trade. Despite efforts to liberalize trade, significant restrictions on world trade in goods still have not been eliminated. With globalization, economic, political and cultural relations between countries on a global scale have become widespread, and all kinds of value judgments and structuring have crossed borders and gained an international dimension. However, in addition to globalization, some countries that want to protect their economic interests more have aimed to increase the level of welfare through production capacity and productivity increase. For this purpose, countries have tried to overcome these constraints with some regional-based cooperation, and for this purpose, economic integration methods have begun to be applied that will make countries more economically dependent on each other. Thus, they aimed to increase the level of welfare by influencing the distribution of resources.

International economic integration initiatives covering a certain geography apart from globalization, especially in the Second World War. After World War II, it accelerated and gained global importance. With the liberalization of goods, services and production factors, the borders of the nation state were removed to some extent, and the integration process of regional markets was experienced (Hephaktan and Çınar, 2011, p. 1). By means of such economic unions, the inadequacy of the domestic market has been eliminated, increasing production, tending to a large market, ensuring resource efficiency, creating domestic and foreign economies of scale, technological development and foreign competition, and combining economic and political forces.

In this context, in order to eliminate the problems experienced and to prevent possible new conflicts, the economic cooperation mechanism within Europe was put into practice. Subsequently, the fields of competition and cooperation were expanded, and the established institutions were gathered under one roof and the European Economic Community (EEC) was formed.

Turkey turned towards the EU, which is one of the most important of these integrations, as an economic and political choice, and signed the Ankara Agreement in 1963. At the end of the ups and downs, the Customs Union Agreement with the EU was signed in 1996.

The Customs Union Agreement, which has received many criticisms and praises since its entry into force, could not go beyond being an agreement that tied Turkey's hands and made Turkey obligated and dependent (Manisalı, 2009; Somuncuoğlu, 2018). On the other hand, a functioning market economy has been praised for its competitive economic structure and, on this occasion, the domestic industry, which has developed with foreign competition and increased efficiency (Hatıplı, 2012, pp. 13-14; Morgil, 2003, p.110).

When the criticisms and praises are examined, it is seen that the criticisms focus on the static effects of the customs union, while the praises are shaped within the framework of dynamic effects. While the opinions criticizing the Customs Union emphasize the negative effects of the static effects of the Customs Union on Turkey's foreign trade, it should be noted that positive opinions take into account the positive contributions of the dynamic effects of the Customs Union. In other words, due to the difficulty of examining all the effects together, the perspective of the customs union was determined within the scope of either static or dynamic effects in the studies.

In this study, without ignoring the criticisms brought to the Customs Union, it has been tried to present a perspective within the framework of the impact of the Customs Union on the Turkish economy as a whole. Thus, it was concluded that the Customs Union should be brought to the most appropriate and beneficial point by revision, without making a choice such as either completely rejecting or accepting it completely.

For this purpose, the situation has been tried to be determined by examining the foreign trade figures of Turkey for the period 1990-2022 and by analyzing the foreign trade figures with the EU descriptively. As a result, after the Customs Union Agreement, it is seen that Turkey's foreign trade figures increased with the trade creation effect of the customs union. However, due to the high trade diversion effect, it is observed that imports increased more than exports and the increase in foreign trade developed against Turkey. It is seen that the consumption effect of the custom union is also negative, indicating a loss of welfare. Finally, even though the import duties decreased after the custom union, it is understood that the custom union did not affect the foreign trade taxes due to the introduction of new taxes. On the other hand, it can be said that almost all of the dynamic effects of the Customs Union have positive contributions to Turkey's foreign trade, but there are difficulties arising from empirical measurement of these effects, such as static effects.

In the study, first of all, the concept of global integration and customs union are briefly explained theoretically. In the following sections, the birth of the EU and the historical course of Türkiye-EU relations are discussed. Then, the economic effects of the customs union were evaluated with descriptive analyzes in the context of the EU-Turkey Customs Union agreement. In the last part, revision suggestions for the agreement are presented.

Giriş

Bölgesel ekonomik entegrasyonlar, benzer özelliklere sahip aynı coğrafi alandaki ülkeleri, güçlerini birleştirmeye yönelerek çok taraflı üretime ve ticari ilişkilerin gelişmesine zemin hazırlamaktadır. Bu durum daha büyük bir ekonomik entegrasyona geçiş için hazırlık olarak değerlendirilebilir. Ekonomik entegrasyonlar siyaseten bağımsız ülkeleri, ekonomik açıdan birbirine bağımlı duruma getirmektedir.

Ekonomik entegrasyonun başarı şansını artıran en önemli koşullar:

- Üye sayısının fazla olması ve geniş bir alanı kapsamaması,
- Üyelerin rakip ekonomiler olması,
- Birlik öncesi tarifelerin yüksek olması,
- Üye ülkelerde arz ve talep esnekliklerinin ve üyelerin birbirlerinin mallarına taleplerinin yüksek olması,
- Taşıma maliyetlerinin azaltılması için coğrafi yakınlık olarak sıralanabilir (Kılınç Savrul ve Özel, 2014: 48).

İktisadi birliği oluşturacak ülkelerin evvela coğrafi yakınlığı önemli bir etken olarak öne çıkar. Bunun yanı sıra ekonomik, siyasi ve askerî konularda yakın koordinasyon, birliği kolaylaştıran unsurlardır. Ülkelerin yakın ekonomik gelişmişlik seviyelerinde olması da arzulanan bir durumdur. Birliği oluşturacak ülkelerin yakın tarihi, sosyal ve kültürel bağlarının bulunması ile dil ve din birliğinin bulunması da sıkı ekonomik iş birliğini kolaylaştırıcı diğer unsurlardır.

Bölgesel ekonomik entegrasyon türleri, en temel olandan en karmaşık olana doğru, içeriği ve iş birliği imkânları artarak sıralanmaktadır. Bu kapsamda en temel entegrasyon türü serbest ticaret bölgesi iken, en kapsamlı olanı ise ekonomik ve parasal birlik olmaktadır. Ancak serbest ticaret anlaşması ve gümrük birliği daha yaygın görülenleridir.

Serbest ticaret bölgeleri, çoğunlukla aynı coğrafi bölgede bulunan ve ekonomik gelişmişlik düzeyleri birbirine yakın ülkelerin, aralarındaki ticarete gümrük tarifeleri ve diğer kısıtlamaları kaldırarak ticareti serbestleştirme amacıyla oluşturdukları yapıdır. Bu yapının gümrük birliğinden farkı ise dışarı karşı ortak gümrük tarifesi uygulamamalarıdır. Gümrük birliği ise iki veya daha fazla ülkenin, aralarındaki ticareti geliştirmek amacıyla, dış ticaretlerinde karşılıklı olarak tarife ve kısıtlamaları kaldırarak üçüncü taraflara da ortak dış ticaret politikası/ortak gümrük tarifeleri uygulamaları şeklinde olan bütünleşme şeklidir (Seyidoğlu, 2009).

Gümrük birliğinin uluslararası hukuktaki tanımı ise “her türlü gümrük vergisi, eş etkili ücretler ve miktar kısıtlamasının kaldırıldığı, ilave olarak üyelerin birlik dışına karşı ortak gümrük tarifesi uyguladığı ekonomik entegrasyon/bütünleşme” şeklinde yapılmaktadır (European Documentation, 1983, s. 7). Gümrük birliği ile ülkelerin ayrı ayrı olan küçük piyasaları birleşerek, geniş bir pazar oluşması ve birlik dışı üçüncü ülkelere karşı artan pazarlık gücünden yararlanma amaçlanmaktadır. Bunun yanı sıra artan rekabet sonucu fiyatların düşmesi, kalite ve çeşitliliğinin artması tüketiciler; ölçek ekonomileri ve kolay yatırım imkânları oluşması ise üreticiler açısından arzulanan bir durum olarak ortaya çıkmaktadır.

Küresel düzlemde entegrasyon süreci bölgesel bazda artış göstermektedir. Bölgeler arası ticaret yoğun olmasına rağmen, oluşturulan entegrasyonlar sonrasında birleşme içi ticarete yönelme yani ticaret yaratıcı etki daha fazla artmaktadır. Bu kapsamda küresel GSYİH'nın %18'i ve küresel dış ticaretin %31'ini yapan AB'de, ihracatın % 62,2'si ile ithalatın % 57,6'sı

bölge içine yapılmıştır. AB dış ticaret hacmine genel olarak bakıldığında ise % 59,87'si birlik içinde gerçekleşmiştir (Eurostat, 2023). Ancak AB dışındaki diğer bölgesel entegrasyonlarda birlik dışı ticaretin daha yoğun olduğu (ticaretin %50-90 arası) görülmektedir (WTO, 2010).

AB'nin Kuruluşu ve Türkiye ile İlişkilerin Gelişimi

Avrupa'nın birleşmesine dair hayaller çok eski tarihlere dayanmakta olup kendilerini Antik Ege Uygarlığı'nın mirasçısı olarak gören Avrupalılar, birleşik Avrupa söylemini son 3 asırdır birçok kez dile getirmişlerdir. Birleşme istekleri daha çok savaşlar vesilesiyle gündeme gelmekle birlikte, Avrupa'da 20. yüzyılda yaşanan ve her ikisine de ekonomik rekabet ve pazar paylaşımının neden olduğu iki büyük savaş, birleşmenin yolunu açmıştır. Yaşanan kayıplar sonrasında, taleplerin çatışma olmadan elde edilebilme imkânı olduğu görülmüş ve AB fikri yeşermeye başlamıştır (TC. Dışişleri Bakanlığı, 2022). Yaşanan sorunları ortadan kaldırmak ve muhtemel yeni çatışmaları önlemek amacıyla, Avrupa içinde ekonomik iş birliği mekanizması/yapı uygulamaya geçirilmiş ve 1948 yılında Avrupa Ekonomik Örgütü kurulmuştur. Bu amaçla ilk etapta en büyük rekabet alanında birleşme hedeflenmiş ve bu doğrultuda 1951'de Paris Anlaşması'yla¹ Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) kurulmuştur. AKÇT ile oluşturulan yapının genişletilmesi amacıyla, aynı ülkelerin iştirakiyle, 1957'de Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (AURATOM) kurulmuştur. Akabinde bu üç kurum, AET adı altında bir araya getirilmiştir (İKV, 2002, s. 3; TC. Dışişleri Bakanlığı, 2022).

Yaşanan rekabet ortamında Batı Avrupa sistemi içinde yer alma tercihini ortaya koyan Türkiye'nin Avrupa ile ilişkisi, AET'nin kurulmasıyla, 1959 yılında yapılan tam üyelik başvurusuyla başlamıştır. Dört yıl süren müzakereler neticesinde, başvuru siyasal ve ekonomik gerekçelerle reddedilerek bunun yerine ortaklık anlaşması yapılması öngörülmüş ve 1963'de Ankara Anlaşması imzalanmıştır (TC. Dışişleri Bakanlığı, 2011). Ankara Anlaşması çerçevesinde Türkiye'nin ortaklığının, farklı aşamaları içeren üç ayrı dönemde gerçekleşmesi planlanmıştır (İKV, 2002, s. 3; TC. Dışişleri Bakanlığı, 2022).

İki ekonomi arasındaki farklı uygulamaları en aza indirmeyi hedefleyen ilk dönem olan hazırlık sürecinde, Türkiye'nin AET ülkelerine ihraç ettiği sanayi ürünlerine -bazı petrol ve tekstil ürünleri hariç- yönelik gümrük tarifeleri tek taraflı olarak sıfırlanmış, ancak karşılığında herhangi bir uygulama değişikliği şart koşulmamıştır. 1973'te başlayan ikinci aşama yani geçiş sürecinde, Türkiye'nin topluluktan ithal ettiği sanayi ürünlerinde gümrüklerini ortak hadlere çekmesi kararlaştırılmıştır. Bu süreçte yatırımların teşviki amacıyla Türkiye 1980'lerden itibaren yatırım malları ithalatında tarifeleri kaldırmıştır. 1995'te Ortaklık Konsey kararı ile son döneme geçilmiş ve 01 Ocak 1996'da imzalanan anlaşma ile gümrük birliği yürürlüğe girmiştir (Temiz, 2009). Türkiye bu anlaşmayla, AB ile mevzuat uyumu başta olmak üzere, birçok alanda bütünleşme sağlamayı ve bu amaçla gerekli yasal ve idari düzenlemeler yapmayı kabul etmiştir (Çulha, 2008, s. 43).

Böylece Türkiye, dış ticaretinde en büyük paya sahip olan AB ile gümrük vergilerini, gümrük vergisi benzeri vergileri ve kotaları kaldırmış, ilave olarak üçüncü ülkelere karşı ortak gümrük tarifesi uygulamaya başlayarak AB'ye üye olmaksızın gümrük birliği anlaşması imzalayan yegâne ülke olma şansını/şansızlığını yakalamıştır (Şen, 2014, s. 38).

AB'nin Türkiye ile imzaladığı Gümrük Birliği Anlaşması, AB açısından da tarihinde ilk kez üye olmayan bir ülkeye uygulanmış, en derin ticari bütünleşme örneği olarak kayda

¹ Fransa, Almanya, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg

geçmiştir. Ancak Türkiye'nin Gümrük Birliği Anlaşmasına, ticaretinin güçlü olduğu bir entegrasyona sadece bir serbest ticaret anlaşması gibi katılmak olmadığı, asıl amacın AB'ye tam üyelik yolunun açılması için bir araç, ilave olarak ise AB ile ekonomik uyumun sağlanması için bir süreç olarak gördüğü dikkate alınmalıdır (Manisalı, 2000, s. 130).

Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne dâhil olması, küresel anlamda büyük ve bir o kadar yüksek pazarlık gücüne sahip bir pazara katılması açısından bakıldığında olumlu yansımaları olduğu açıktır. AB'nin 2021'de küresel ekonominin % 18'i ile küresel dış ticaretin % 31'ini oluşturması (Worldbank, 2022), AB'nin dünya ticaretindeki önemini açıklamaktadır. Türkiye'nin bu faydalardan maksimum yararlanabilmesi için AB ile uyumlu olması ve hatta benzer bir ekonomik yapıya sahip olması gerekliliği açıktır. Benzer yapı bir yandan Türkiye'nin pazarlık gücünü artırırken, diğer yandan rekabet ortamında ticaretinin artmasının yolunu açması beklenmektedir.

Gümrük Birliğinin Ekonomik Etkileri

Gümrük birliği, statik etkiler ve dinamik etkiler olmak üzere iki temelde ekonomik yapıyı etkiler. Statik etkiler, dış ticaret ve dolayısıyla GSYİH üzerinden ekonomideki tek seferlik etkilerdir. Dinamik etkiler ise yine GSYİH üzerinden, süreklilik gösteren etkilerdir.

GB'nin statik etkileri, teknoloji ve ekonomik yapının değişmediği durumda, sadece birlik içinde kaynakların yeniden dağılımından kaynaklanan etkiler olup bir kerede ortaya çıkan tek seferlik etkilerdir. Statik etkiler; üretim etkisi (ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkiler), tüketim etkisi, ticaret hadlerine etkisi ve gelir etkisi olarak incelenebilir (Salvatore, 2011, s. 302-306; Temiz, 2009, s. 117; Seyidoğlu, 2009, s. 231).

Birlik dahilinde ticaret kısıtlamalarının kalkması sonrasında, üretimin yeniden yapılanması neticesinde ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkiler meydana gelecektir. Ticaret yaratıcı etki kaynak etkinliğinin artmasıyla, yüksek maliyetin düşürülmesi sonucu üretim ve ticaretin artması; ticaret saptırıcı etki ise kaynak dağılımında etkinliğin bozulmasıyla ticaretin azalması olarak ifade edilebilir (Salvatore, 2011, s. 308-309; Yıldırım ve Cura, 2007, s. 143). Buradan hareketle ticaret yaratıcısı etkiler refah artışı, ticaret saptırıcı etkiler ise refah kaybı yaşatır.

Gümrük birliğinin net refah etkisi, ticaret yaratıcı ve saptırıcı etkilerinin net farkına bağlı olacaktır. Alınacak bazı tedbirlerle ticaret saptırıcı etki en aza indirilebilir. Korunan endüstrilerin rekabetçi ekonomiler olması birlikten sağlanan yararı artırırken, tamamlayıcı olması yararı azaltacaktır. Gümrük işlemlerinin ve bürokrasinin son bulması da refahı artıran bir etki olarak görülmelidir. Gümrük birlikleri üçüncü ülkelerden ithalatı ve ihracatı azaltacağından dış ticaret hadlerinin birlik lehine değişmesine yol açacaktır.

GB sonucu tarifeler kaldırılınca nispi olarak daha ucuza mal olacak ithal mallara talep artacaktır. Birlik içinde pahalıya üreten ülke ile birlik dışında olup da uygulanan ortak tarife nedeniyle ürünleri birlik ülkeleri için pahalı hâle gelen ülkelerin ise üretimleri düşecektir. Bu değişimlere bağlı olarak malların birlik içi fiyatı herhangi bir ülkenin fiyatından düşük olması durumunda, ilgili ülke sakinlerinin satın alma güçleri artacağından, birlik içi ithalat artacaktır. Bu sonuç ise GB'nin tüketim etkisini verecektir.

Ticaret hadleri üyeler arasındaki iş bölümünden kaynaklanacak refah artışından her üyenin payına düşecek kısmı ifade etmektedir. Ticaret hadleri ekonomik birleşmeden olumlu etkilenebilecek, hatta GB öncesi tarife oranı en düşük olan üyenin ticaret hadlerinin en fazla derecede olumlu etkileneceği söylenebilir (Yıldırım ve Cura, 2007, s. 145).

Gelir etkisi yönüyle bakıldığında, GB neticesinde gümrük tarifelerinin kaldırılması ve birlik dışı ülkelere yönelik ortak gümrük tarifeleri uygulanması, üyelerin gümrük vergisi kaybı yaşamasına neden olmaktadır. Örneğin Türkiye’de ithalatta gümrük vergisi ve toplu konut fonu vergisi alınmakta iken, GB sonrası her iki vergi de kaldırılmış ve ilave olarak AB üyesi olmayan ülkelere AB’nin uyguladığı gümrük tarifesi uygulanmıştır (Temiz, 2009, s. 125).

Statik etkiler incelenirken sabit varsayılan teknoloji ve ekonomik yapı, zaman içinde ve hatta entegrasyona bağlı olarak değişeceği için statik etkiler, birleşmenin ekonomik etkilerinin tamamını ortaya koymakta yetersiz kalacaktır. Nitekim Avrupa Birliği’nde statik refah etkilerini ölçmeye dönük çalışmalar net etkinin fazla olmadığını (GSYİH’nın %1-2 arasında) göstermiştir (Salvatore, 2013, s. 306).

Gümrük Birliği’nin dinamik etkileri ise dar bir ulusal piyasadan geniş bir piyasaya geçmekle görülecek, ekonomik yapıda, üretim kapasitesinde, kaynak verimliliğinde yaşanan köklü değişimler sayesinde, millî gelir, büyüme artışı ve refah seviyesinde görülen değişimler/artışlar olarak kendini gösterir. Bu açıdan bakılınca dinamik etkiler statik etkilerin önüne geçmektedir. Dinamik etkiler; rekabetin artması, ölçek ekonomileri oluşması, dışsal ekonomiler yaratması, teknolojik gelişmeye neden olması ve yatırımları özendirme ve yabancı sermaye akışı ana başlıkları altında incelenmektedir.

Rekabet etkisi ile doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının artması, piyasanın büyümesi, bunun sonucunda oluşacak rekabetle daha etkin üretim yapılması, maliyetlerin düşmesi ve kalitenin artması beklenir. Ölçek ekonomileri etkisi ile faktör maliyetlerinin düşmesi, verimlilik, yeni teknikler, makine ve donanım artışı gerçekleşir. GB piyasayı büyüteceği için firma ve endüstri ölçeği büyüyecek ve maliyetleri düşürecek, ayrıca ürün çeşitliliği sağlayacaktır. Dışsal ekonomiler yoluyla diğer firmaların girdilerinin düşmesi veya yaşanan üretim artışı sayesinde gelir-talep sarmalının oluşması söz konusudur. GB kapsamı dışında olan sektörlerin de bu gelişmelerden istifade etmesi sonucunu doğuracaktır. Rekabet, ölçek ekonomileri ve dışsal ekonomilerin etkileşimi Ar-Ge, dolayısıyla teknolojik gelişmeleri de uyaracaktır. Yatırımları özendirme ve sermaye etkisi ise doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının, çoğunlukla birlik dışından birliğe dâhil ülkelere doğru çeşitli nedenlerden dolayı gerçekleşmesiyle oluşur. Birlik dışında kalan ülkelerin birliğin sıfır tarife imkânlarından yararlanmak istemeleri ve birliğin ticaret sapması etkisinden dolayı ithalatın birlik içine kayacak olması buna yol açacaktır. Birlik içinde ticaret yaratıcı etki, ekonomik istikrarın, gelir ve sermayenin verimliliğinin artması ve birliğin diğer cazibe unsurları yabancı yatırımları teşvik edecektir.

Literatür Taraması

Gümrük Birliği anlaşmasının uygulanmaya başlamasından sonra Türkiye ekonomisine etkileri konusunda çokça çalışma yapılmış, lehte ve aleyhte görüşler ortaya çıkmıştır. Tablo-1’de bu çerçevede dikkat çeken çalışmalar sunulmuştur.

Tablo 1: Literatür Araştırması

Yazar ve yıl	Konu	Sonuç
Altundal, 2008	Türkiye’nin gümrük vergilerini kaldırmaya başladığı 12-22 yıllık süreleri, 1980’den sonra yapılan ithalat üzerinden değerlendirildiği.	Türkiye’nin gümrük vergisi kaybının 246 milyar Dolar olarak hesaplanmış, bu orana OGT nedeniyle üçüncü ülkelerle ithalatta uygulanan düşük gümrük vergilerinin dahil edilmesiyle 350 milyar Dolara ulaştığı hesaplanmıştır.

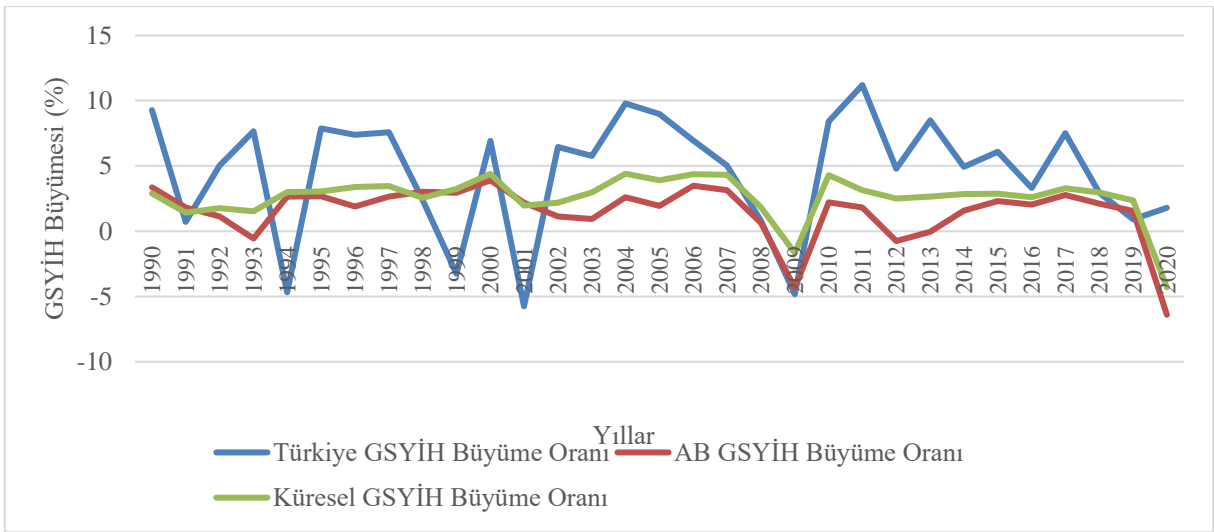
Temiz, 2009	1992-2007 dönemi için GB'nin net ihracat etkileri.	GB sonrasında ticaret hacminde artış olmakla birlikte, net ihracatın düştüğü saptanmıştır.
Türker, 2009	GB'nin Türkiye'nin rekabet gücüne etkisi.	GB'nin Türkiye'nin rekabet gücüne olumlu yansımadağı, GB sonrası çoğu sektörde düşük rekabet endeksleri görüldüğü belirtilmiştir.
Seki, 2009	1985-2003 dönemi dış ticaret verilerinden, GB'nin Türkiye'nin net dış ticaretine etkisi.	GB sonrasında, Türkiye'nin AB'ye ihracatında artış yaşanmasına rağmen, ithalat lehine dağılım görüldüğü, diğer dış ticaret pazarlarında ise kayıp yaşanmadığı belirlenmiştir.
Aktaş ve Yılmaz, 2008	1996-2005 döneminde Türkiye'nin ihracat fonksiyonu.	İhracatı etkileyen en önemli değişkenin ithalat olduğu belirlenmiştir.
Adam ve Moutos, 2008	GB genişlemesinin asimetrik etkileri.	GB'den sonra AB ülkelerinin birbirlerine ihracatı azalırken, Türkiye ve AB'nin karşılıklı ihracatının arttığı, bunun da Türkiye'nin rekabet gücünden kaynaklandığı sonucuna varılmıştır.
Bilgili, 2007	GB sonrası Türkiye'nin özellikle Batı Avrupa'ya ihracatındaki yapısal değişimler.	GB sonrasında Türkiye'nin ihracatında yapısal bir değişim olmadığı belirlenmiştir.
Özkale ve Karaman, 2006	GB'nin daha çok ithalat açısından Türkiye için statik etkileri.	GB'nin ithalat talebinin gelire esnek, fiyat değişimlerinden etkilenmediği, ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkilerin farklı sektörleri farklı şekilde etkilediği, bazı mallar üzerinde ise hiç etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.
Vergil ve Yıldırım, 2006	GB'nin Türkiye'nin rekabet gücüne etkisi.	GB'nin ileri teknoloji, emek-yoğun ve zor taklit edilen araştırma mallarında Türkiye'nin rekabet gücünü artırdığı, sermaye-yoğun ve ara teknoloji mallarında ise rekabet gücünü olumsuz etkilediği sonucuna varılmıştır.
Kandoğan, 2005	1962-2002 dönemi için Avrupa'daki ticaret anlaşmalarının etkileri.	GB'den sonra Türkiye'nin üye olmayan ülkelere ithalatında tüm sektörlerde ticaret yaratıcı etki yaptığı, sadece beşeri sermaye yoğun düşük teknoloji sektöründe çok az ticaret saptırıcı etkisi olduğu sonucuna varılmıştır.
Seymen ve Utkulu, 2004	1963-2002 döneminde Türk firmalarının AB piyasalarında rekabetçilik durumları.	GB sonrası ihracatta fiyat ve gelir esnekliği düşmüş; ithalatta ise gelir esnekliği yüksek çıkarken, fiyat esnekliğinin azaldığı bulunmuştur.
Bekmez, 2002	GB'nin kamu-özel sektör üzerine etkileri.	GB'nin kamu gelirleri (gümrük vergileri) ile GSYİH'yı azalttığı, ancak

		özel sektör lehine gelişmeler olduğu belirlenmiştir.
Soğuk, 2002	Türkiye-AB dış ticaret rakamlarının değerlendirilmesi.	GB sonrası Türkiye'nin AB'ye ihracatında artış olmasına rağmen, ithalat lehine geliştiği; GB'nin geniş piyasa ve teknolojik gelişme ile istihdamı dengeleyeceği, dinamik etkilerin Türkiye lehine gelişeceği vurgulanmıştır.
Morgil, 2000	GB'nin statik ve dinamik etkileri.	Ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etki olarak Türkiye aleyhine geliştiği görülmüştür.
Akkoyunlu-Wigley, 2000	Bölgesel ekonomik entegrasyonlar üzerine yapılmış ampirik çalışmaların değerlendirilmesi	GB'nin ticaret yaratıcı etkisinin ticaret saptırıcı etkisinden büyük olduğu, GB'nin Türkiye ekonomisine ise daha çok negatif etkisi olduğu belirlenmiştir.
Dura ve Atik, 2000	GB sonrasında Türkiye'nin gümrük vergisi kayıpları üzerine.	GB sonrası vergi gelirlerinde azalma olacağı, kaybı telafi için dolaylı vergilerin artıralacağı ve bunun da GSYİH'da % 2'lik daralmaya yol açacağı bulunmuştur.
Lohrmann, 2000	GB'nin rekabet gücüne etkisi.	GB'nin vasıfsız emek gerektiren sektörlerde rekabet gücünü azalttığı, vasıflı emek çalıştırılan sektörlerde ise artırdığı sonucuna varılmıştır.
Sayan ve Demir, 1998	Gümrük Birliğinin tarım ve tarım dışı sektörleri üzerinde etkileri.	Tarım sektörünün, diğer sektörlerle ilişkisi nedeniyle GB'nin dolaylı etkileri altında kaldığı belirlenmiştir.
Halıcıoğlu, 1997	GB'nin Türkiye ekonomisine etkilerinin karşılaştırmalı kısmi denge analizi	GB'nin serbest ticaretten sonra ikinci en iyi blok olduğu, tarife indirimlerinin refah artışının GSYİH'ya oranı %1,28 olduğu, Doğrudan Yabancı Sermaye (DYY)'nin arttığı sonucuna varılmıştır.
Togan, 1997	GB'nin kaynak dağılımı üzerindeki etkileri.	GB'nin vergi gelirlerini azalttığı sonucuna varılmıştır.
Harrison, Rutherford ve Tarr, 1997	GB'nin uzun dönem dinamik etkileri.	Gümrük birliğinin uzun dönem dinamik etkilerin olumlu yansımaları olacağı, Türkiye'ye sağlayacağı toplam kazancın, her yıl GSMH'sinin %1-1,5 arasında gerçekleşeceği öngörülmüştür.
Merceiner ve Yeldan, 1997	GB'nin uzun dönem dinamik etkileri.	GB'nin tam üyelik ile sonuçlanmaması halinde, GB'nin Türk üreticisi aleyhine olacağı, işsizliği artıracığı ve refah kaybına yol açacağı sonucuna varılmıştır.
Erzan ve Filiztekin, 1997	GB'nin KOBİ'ler üzerindeki etkileri.	GB'nin kısa dönemde KOBİ'leri olumsuz etkileyebileceği, ancak dinamik

		etkilerinin sağlayacağı istikrar ortamı sayesinde uzun dönemde faydalı olacağı belirtilmiştir.
Krueger vd.1996	GB sonrasında Türkiye'nin gümrük vergisi kayıpları üzerine.	GB sonrası gümrük vergisi gelirlerinin GSYİH'nın %0,48'ine gerileyeceği, KDV artışı ile kaybın telafisine gidileceği, dolayısıyla GSYİH'nın %5'i kadar kamu geliri artışı yaşanacağı belirlenmiştir.

GB'nin Ekonomik Etkileri

Gümrük birliğine ilişkin çalışmalarda daha çok statik etkiler üzerinde durulması, dinamik etkilerin ve mali etkilerin ampirik olarak ölçülmesinin zorluğundan kaynaklanmaktadır (Kızıltan vd. 2008, s. 85).

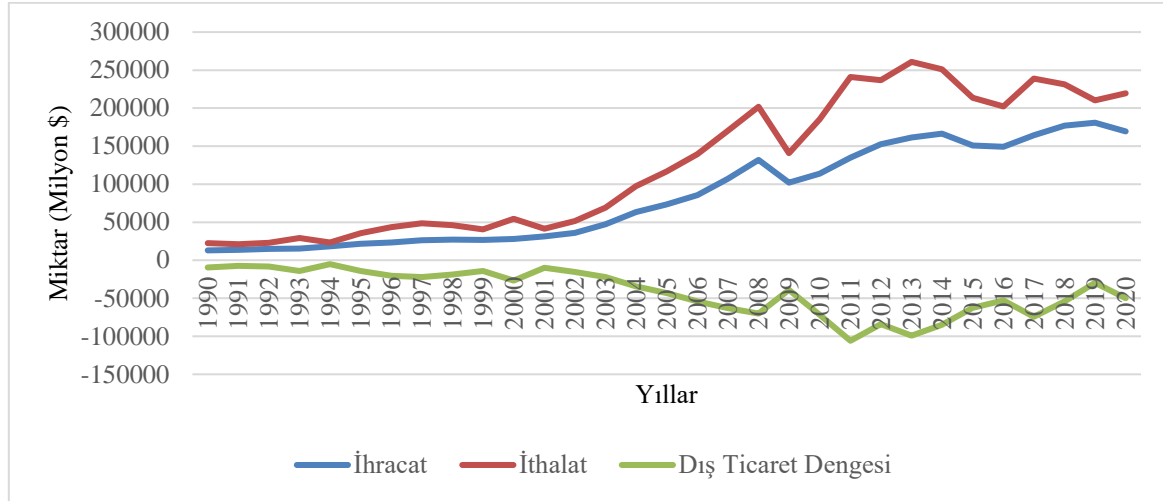

Şekil-1: GSYİH Büyüme Oranı (%)

Kaynak: Worldbank verilerinden türetilmiştir.

Şekil-1'de 1990-2020 döneminde Türkiye, AB ve küresel GSYİH artışları verilmektedir. Türkiye'nin GSYİH artış oranları 1990-2020 döneminde % 4,53; 1996-2020 döneminde %4,58 ve 1990-1996 döneminde ise %4,75 olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemlerde AB'de GSYİH artış oranı sırasıyla %1,49, %1,41 ve %1,85; küresel GSYİH artış oranları ise %2,59, %2,66 ve %2,43 olarak gerçekleşmiştir.

Gümrük birliğinin, statik ve dinamik etkileri vasıtasıyla Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerinde etkisi olduğu açıktır, ancak dönemler itibarıyla verilen büyüme rakamlarını sadece gümrük birliği etkisi ile izah etmek mümkün değildir. Bu nedenle incelenen değişkenlerin ekonomi üzerinde ne yönde etkilerde bulunduğuna bakmak gerekmektedir.

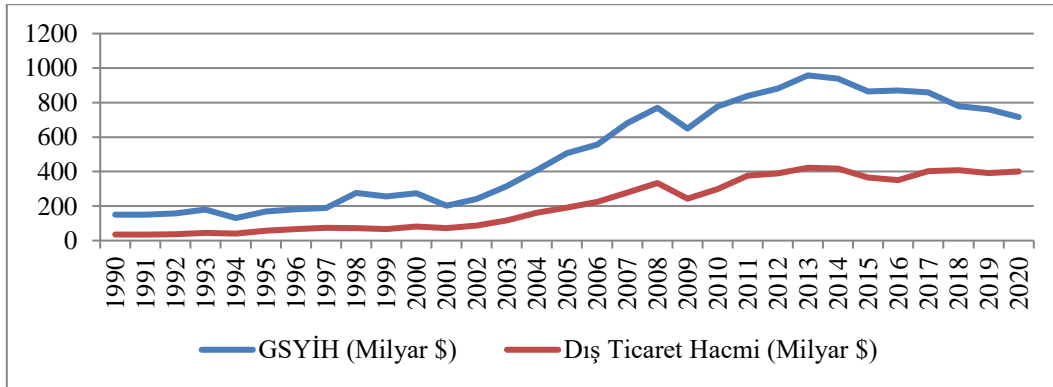
Şekil-2: Türkiye'nin Dış Ticaret Rakamları (Milyon \$)

Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden türetilmiştir.

Şekil-2'de, 1990-2020 dönemine ilişkin Türkiye'nin dış ticaret rakamları verilmiştir. Dönem içinde sürekli bir artış görülmekle birlikte özellikle 2002'den sonraki artışlar daha dikkat çekici olmuştur. 1990'da 12,95 milyar dolar olan ihracat, 1997-2000 arasında 26 milyar dolar seviyesinde kalmıştır. 2002'de 36,05 milyar dolar, 2008'de 132 milyar dolar, 2012'de 152 milyar dolar ve 2019'da 180 milyar dolara yükselmiştir.

İthalatta ise durum 1990'da 22,3 milyar dolar, 1996'da 43,6 milyar dolar, 2000'de 54,5 milyar dolar, 2004'de 97,5 milyar dolar, 2008'de 201,9 milyar dolar, 2013'de 260,8 milyar dolar seviyesine çıkmıştır. Sonraki yıllarda ise ithalat miktarı azalmış ve 2020'de 219,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

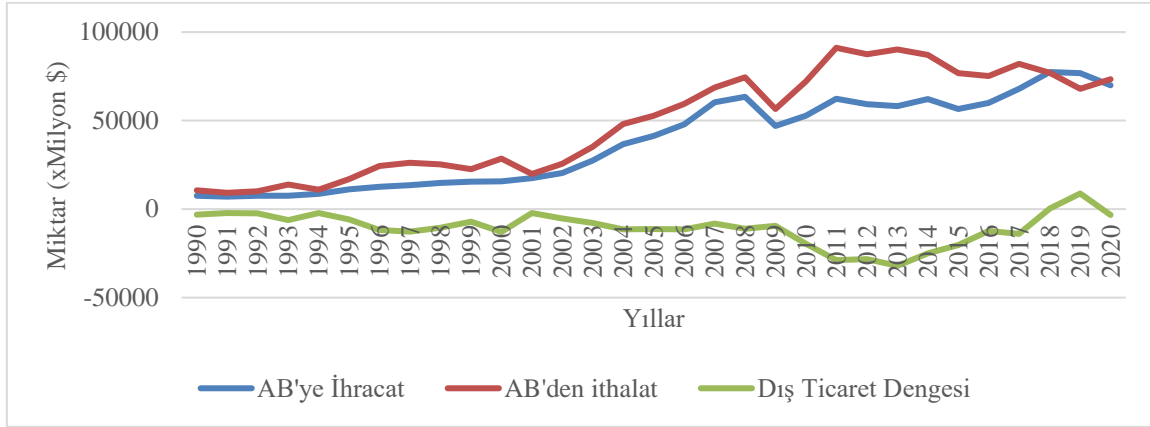
Dış ticarete ithalat artışları ihracat artışlarının üzerinde gerçekleşmiş ve dış ticaret dengesi ise sürekli açık vermiştir.

Şekil-3: Türkiye'nin Dış Ticaret Hacminin GSYİH'ya Oranı

Kaynak: Worldbank ve TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden Türetilmiştir.

Şekil-3'de GSYİH ve dış ticaret hacmi verileri görülmektedir. 1990'da 150 milyar dolar olan GSYİH'nın %23,3'üne tekabül eden 35,26 milyar dolar dış ticaret hacmi ve 1996'da 181 milyar dolar olan GSYİH'nın %36,83'üne denk gelen 66,85 milyar dolar dış ticaret hacmi varken, 2020'de 717 milyar dolar olan GSYİH'nın %55,76'na tekabül eden 399,87 milyar dolar dış ticaret hacmine ulaşıldığı görülmektedir. Dolayısıyla dış ticaretin Türkiye ekonomisindeki önemi ve ağırlığı her geçen yıl artmıştır.

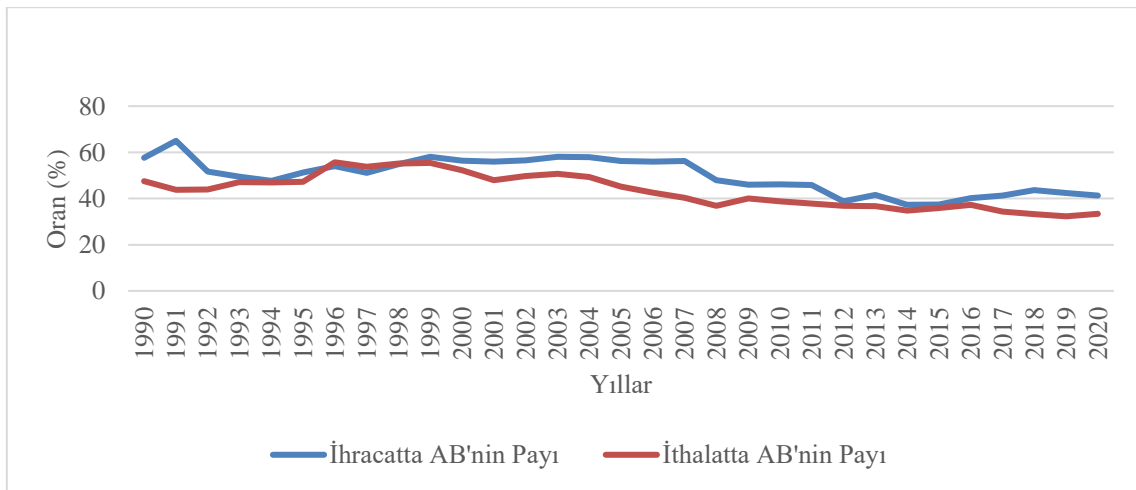
Şekil-4: Türkiye'nin Dış Ticaretinde AB'nin Payı (Milyon\$)

Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden türetilmiştir.

Şekil-4'de ise 1990-2020 döneminde Türkiye-AB dış ticaret rakamları görülmektedir. AB'ye ihracat, dönem içinde kriz dönemleri dışında sürekli yükseliş göstermiştir. 1990'da 7,48 milyar dolar, 2003'te 27,3 milyar dolar, 2008'de 63,3 milyar dolar ve 2020'de 69,9 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Benzer şekilde 1990'da 10,5 milyar dolar olan Türkiye'nin AB'den ithalatında ise 1995'te 16,8 milyar dolar, 1996'da 24,3 milyar dolar, 2003'te 35,1 milyar dolar, 2008'de 74,4 milyar dolar, 2013'te 90,2 milyar dolar ve 2020'de 73,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

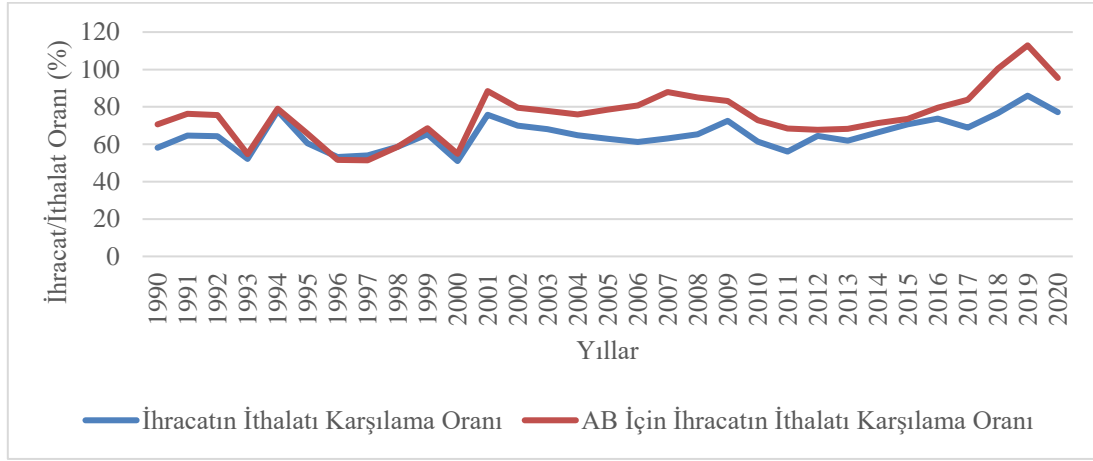
Türkiye ile AB arasındaki dış ticaret dengesi ise kriz dönemlerinde ithalatın düşmesinden kaynaklanan azalışlar ve 2018-2019 dönemindeki dış ticaret fazlası dışında sürekli dış ticaret açığı vermiştir. İncelenen dönemde ortalama dış ticaret açığı 10,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Şekil-5: Türkiye'nin Dış Ticaretinde AB'nin Payı (%)

Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden türetilmiştir.

Şekil-5'de, Türkiye'nin ihracatı ve ithalatında oransal olarak AB'nin payı verilmektedir. 1990-1996 arasında ihracatta AB'nin payı %47 ile %65 arasında gerçekleşmiş olup ortalama %53 olmuştur. 1996-2020 döneminde ise %37 ile %56 arasında gerçekleşmiş olup ortalama %48,8 olmuştur. Aynı şekilde Türkiye'nin ithalatında AB'nin payı ise 1990-1996 döneminde %43 ile %47 arasında gerçekleşirken ortalama %46 olmuştur. 199-2020 döneminde ise %32 ile %55 arasında gerçekleşmiş olup ortalama %42,6 olmuştur.

Şekil-6: Türkiye’de İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)

Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden türetilmiştir.

Şekil-6’da ihracatın ithalatı karşılama oranları verilmektedir. Türkiye’nin toplam dış ticaretinin ihracatın ithalatı karşılama oranı dönem boyunca %51-86 arasında değişmiş olup dönem ortalaması % 65 olmuştur. Bunun yanında kriz dönemlerinde özellikle ithalatın düşmesi nedeniyle artışlar kaydedilmiştir. Türkiye-AB arasındaki ticaretin ihracatın ithalatı karşılama oranı ise %51 ile %112 arasında değişmiş olup dönem ortalaması %75 olmuştur. Görüleceği üzere AB ile dış ticarete ihracatın ithalatı karşılama oranı genel dış ticarete nazaran daha yüksek oranda gerçekleşmektedir.

Ticaret Yaratıcı ve Ticaret Saptırıcı Etki:

Yukarıda verilen dış ticaret rakamlarından hareketle GB’nin statik etkilerini değerlendirirsek; Türkiye-AB arasındaki dış ticaret ilişkisinin GB öncesinde de önemli boyutlarda olduğu görülmektedir. Bunun yanında GB sonrasında Türkiye’nin dış ticaret hacminin artış miktarının GB’nin ticaret yaratıcı etkisini ortaya koymaktadır.

Ticaret saptırıcı etkiden bahsetmek içinse ithalatın AB lehine artmış olması gerekmektedir. Türkiye’nin GB sonrasında dış ticaretinin genel durumuna bakıldığında ise ithalattaki artışın ihracattaki artışın üzerinde olduğu görülmektedir. Özellikle GB’nin ilk yıllarında başlayan ihracata göre ithalattaki artış dikkat çekici olmuş, 2005’den sonra fark giderek artmış ve dış ticaret Türkiye’nin aleyhine işlemiştir. Bu nedenle GB’nin ticaret saptırıcı etkisinin gerçekleştiği de söylenebilir. Ancak 2005 sonrasında AB ile dış ticarete ithalat oranının azalması, bu etkinin oranını azaltmış ve ticaret yaratıcı etkinin ticaret saptırıcı etkiden büyük olması sonucunu doğurmuştur.

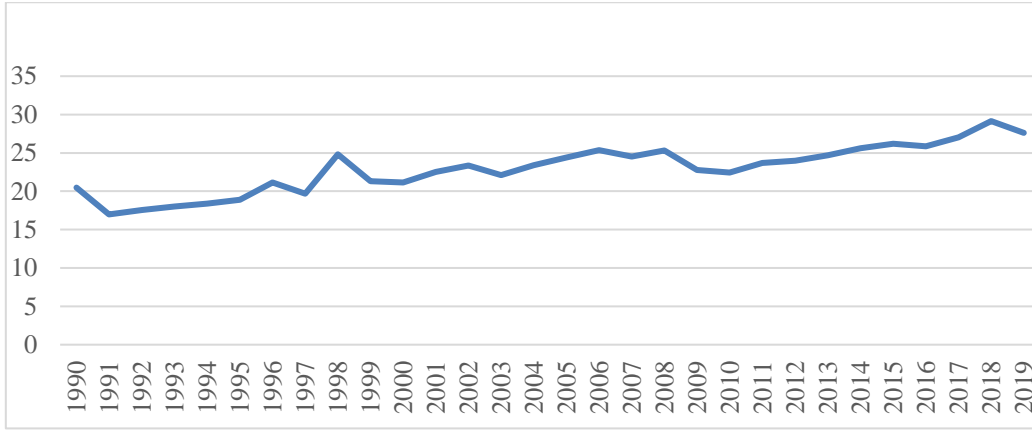
1996’da ihracatın ithalatı karşılama oranı %53 iken, ilerleyen yıllarda oran giderek artmıştır. Aynı oran AB ile ticarete daha belirgin bir artış kaydetmiş olup 2001 sonrasında AB ile yapılan ticarete Türkiye lehine artış göstermesini, GB’nin olumlu katkısı olarak değerlendirmek gerekir. Bu çerçevede Türkiye’nin AB ile ticaretinde ihracatın ithalatı karşılama oranının genel dış ticaretteki orandan fazla olmasında ise özellikle 2001’den sonra ithalatın bir kısmının AB’den Uzak Doğu Ülkeleri’ne kaymasının etkisi görülmektedir. Uzak Doğu Ülkeleri’nden ithal edilen ham madde, ara malı veya yarı mamul malların işlendikten sonra AB’ye ihracatı da (Tekin, 2017, s. 2102) AB-Türkiye arasındaki ihracatın ithalatı karşılama oranında Türkiye lehine gelişme sağlanmasına katkı sağlamıştır.

Buradan hareketle dış ticaret açığının artmasının asıl nedeninin AB ile olan dış ticaretten ziyade, Türkiye’nin, AB’nin üçüncü ülkelerle yaptığı STA’lara uymak zorunda kalmasından ve

yoğun enerji ithalatından kaynaklandığı (Kalaycı ve Artan, 2010, s. 307; Nart, 2010, s. 2877) söylenebilir.

Tüketim Etkisi:

Tasarruf bir ekonomide cari gelir ile cari tüketim farkı olarak tanımlanmaktadır. Millî tasarruf oranı ise kamu ve özel kesim tasarrufları toplamının GSYİH'ya oranı olarak tanımlanmıştır. Bunun yanı sıra ekonomideki belirsizliğin tasarruf oranını artıracakını (Sancak ve Demirci, 2012, s. 161-162), bu noktadan bir toplumdaki refah düzeyinin artmasıyla gelirden tüketime daha fazla pay ayrılacağını, yani tasarrufun azalacağını söylemek mümkündür.

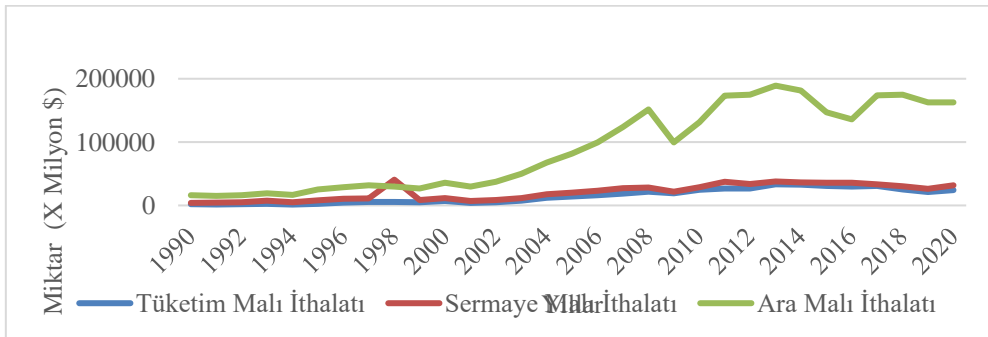

Şekil-7: Tasarruf/GSYİH Oranı (%)

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden türetilmiştir.

Şekil-7'de tasarrufun GSYİH'ya oranı verilmektedir. Türkiye'de ulusal tasarrufun GSYİH'ya oranı 1990-1996 döneminde %16 ile %20 arasında değişirken, GB sonrasında, özellikle 2005 sonrasında oranın giderek artış eğilimine girdiği ve 2018 ve 2019 itibarıyla %27 ile %29 aralığına geldiği görülmektedir. Dolayısıyla Türk halkının GB sonrasında, öncesine nazaran tüketime daha az pay ayırdığı ve refah kaybı yaşadığı görülmektedir. Ancak bu artışın salt GB'den kaynaklandığını ileri sürmek bu aşamada mümkün olmamakla birlikte, yaşanan küresel ve ulusal ekonomik krizlerin etkisi de göz önünde bulundurulması gereken hususlardır.

Bunun yanı sıra ithalatın mal grupları arasındaki dağılımına baktığımızda, tüketim malı ithalatının dönem boyunca çok fazla değişmediği, sermaye ve ara malların ithalatının değişkenlik gösterdiği ve ithalatta ağırlığın ara mallarında olduğu görülmektedir. Bu durum tüketim etkisinin olumsuz etkisini ortaya koymaktadır.

Şekil-8: Türkiye'nin Mal Grupları İtibarıyla İthalatı

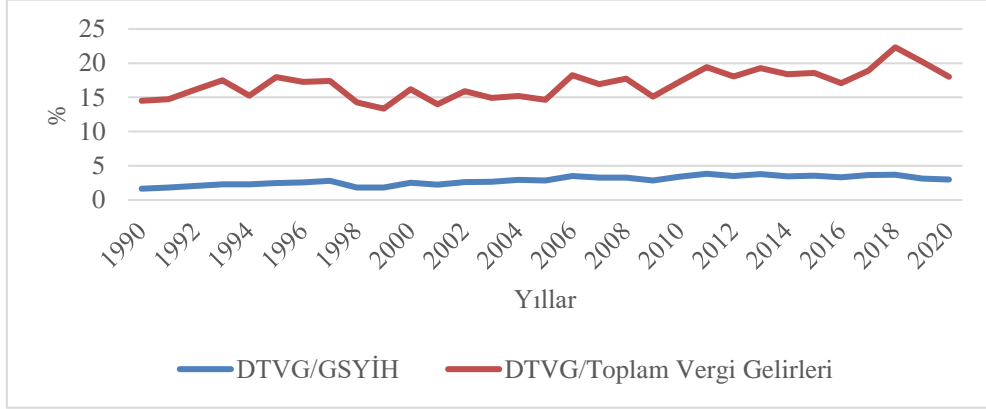
Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden türetilmiştir.

Şekil-8'de 1990-2020 döneminde ithalatın mal gruplarına göre dağılımı verilmiştir. 1990'da tüketim malları ithalatı 2,07 milyar dolar ile ithalatın %9,30'unu oluştururken, 1996'da

4,42 milyar dolar ile %10,14'ünü ve 2020'de ise 24,09 milyar dolar ile %10,98'ini oluşturmuştur. İthalatta aslan payı ara malların ithalatına gitmiştir.

Gelir Etkisi:

Türkiye'de ithalat işlemlerinde hem gümrük vergisi hem de toplu konut fonu vergisi alınmaktayken, GB sonrasında her iki vergi de kaldırılmış, ilave olarak üçüncü ülkelere ortak gümrük tarifesi uygulanmaya başlanmıştır.

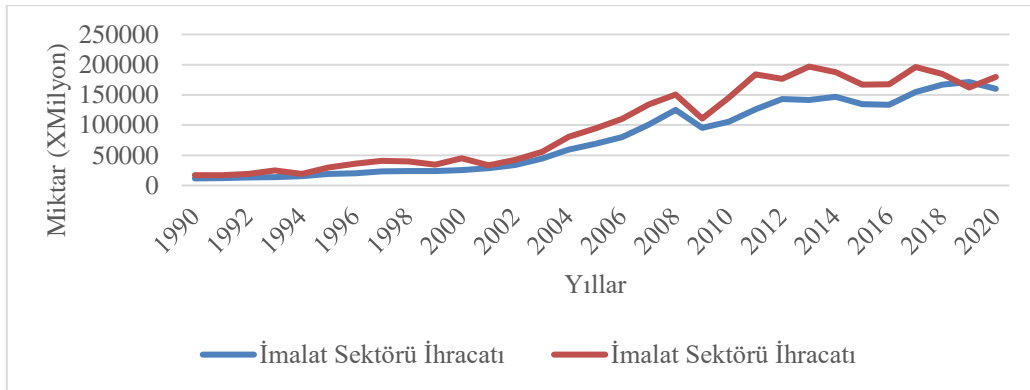
Şekil-9: Dış Ticaret Vergi Gelirleri (%)

Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden türetilmiştir.

Şekil-9'da, dış ticaretten alınan vergilerin (DTVG) GSYİH ve toplam vergi gelirlerine (TVG) oranı verilmektedir. 1990'da % 1,65 olan oran, 1996'da (%2,58), 2018'de (% 3,69) ve 2020'de ise (% 2,97) olmuştur. DTVG'nin TVG'ne oranı ise 1990'da (%14,5), 1996'da (%17,25), 2011'de (%19,40), 2018'de (%22,32) ve 2020'de (%18,02) olarak gerçekleşmiştir. Bunun yanında DTVG'nin önemli bir kısmı (%88-92) ithalde alınan KDV olup gümrük vergileri (%7-11) ve diğer dış ticaret gelirleri oranı çok düşük kalmıştır. Bu sonuçlar itibarıyla GB'nin dış ticaret vergi gelirlerini azalttığını söylemek mümkün görülmemektedir. Bu durumun nedeninin de ithalde alınan KDV uygulaması olduğu anlaşılmaktadır.

Ticaret Hadleri Etkisi:

Ticaret hadleri ihracat ve ithalat fiyatlarının oranı olmasından hareketle, Türkiye'nin ihracat ve ithalatının sektörel dağılımına bakıldığında, ticaret hadleri etkisi görülecektir.

Şekil-10: Türkiye'nin Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı

Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden türetilmiştir.

Şekil-10'da dış ticaretin 1990-2020 dönemi sektörel dağılımı incelendiğinde, tarım ve ormancılık, balıkçılık ve madencilik ve taş ocakçılığı sektörlerinin dış ticaret rakamları ya çok önemsiz oranlarda kaldığı ya da çok değişmemiş olduğu görülürken, imalat sanayi ürünlerinin

hem ihracatı hem de ithalatında ciddi artışlar dikkati çekmektedir. İmalat sanayi ürünleri ihracatı 1990'da 11,6 milyar dolar iken 2020'de 159,97 milyar dolara ulaşmıştır. Aynı şekilde ithalatta ise 1990'da 17,07 milyar dolardan 2020'de 179,8 milyar dolara ulaşmıştır. 1990'da 5,39 milyar dolar olan imalat sanayi ürünleri dış ticaret açığı, 2020'de 19,83 milyar dolara ulaşmıştır. Hatta bu açık 2003'den sonra çift haneli rakamlara ulaşırken, 2011'de 58 milyar dolar gibi rekor bir seviyeye ulaşmıştır. Dolayısıyla, GB sonrasında imalat sanayi ürünleri ithalatının, ihracatından daha hızlı büyüdüğünü ortaya koymaktadır. Bu durum birlik içinde gelir dağılımı ve ticaret hadlerinin Türkiye aleyhine olduğuna işaret etmektedir.

Rekabet Gücüne Etkisi:

Rekabet gücü, bir ülkenin serbest pazar koşulları altında ekonomik faaliyetlerini yürütüp gelirini artırmaya çalışırken, üretimini/mal ve hizmetlerine uluslararası piyasada talep bulabilmesidir. GB'nin rekabet gücüne net etkisini ortaya koyabilmek için sektör bazında ampirik çalışma yapılması gerekir. Başlı başına bir çalışma konusu olan bu alana ilişkin bu aşamada, Türkiye ile AB arasında yapılan ticarete, Türkiye'nin ihracatın ithalatı karşılama oranının yıllar itibarıyla artmasından hareketle, Türkiye ekonomisinin rekabet yeteneğinin yükseldiği ve AB ülkeleri ile başa çıkabilecek duruma ulaştığı ifade edilebilir (Adam ve Moutos, 2008: 694).

Ölçek Ekonomileri Etkisi:

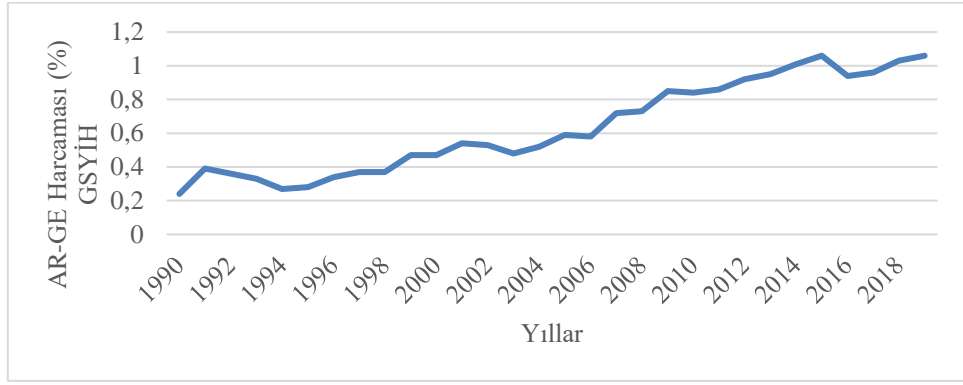
Ölçek ekonomilerinin, firma ve endüstri ölçeğinin büyüyerek maliyetleri düşürmesi ve ürün çeşitliliğini sağlaması olmak üzere iki önemli etkisi olmaktadır. GB öncesi dar bir pazara hitap eden firmalarda ürün çeşidi azdır, ancak piyasa genişledikçe ürün çeşidi ve firma ölçekleri artacaktır (Yıldırım ve Cura, 2007, s. 147). Yani üretim hacminin piyasanın ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde artırılmasıyla, firmalar daha ucuza daha çok üretim yapmış olacaklardır. Böylece ülkeler ithal ettikleri mal ve hizmetleri, GB sonrası ihraç etmeye başlayabileceklerdir (Hobikoğlu, 2007, s. 68).

Dışsal Ekonomiler Etkisi:

Arz ve talep koşullarındaki değişimlere bağlı olarak değişen dışsal ekonomiler, firma/endüstrilerin özel ve genel maliyetlerini düşürmektedir. Arz koşullarından kaynaklı dışsal ekonomik etkiler, üretim tekniğinde yenilik sağlaması nedeniyle maliyetlerini düşüren bir firmanın sağladığı avantajdan endüstrideki diğer firmaların da yararlanması şeklinde cereyan eder. Talep koşullarına bağlı dışsal ekonomik etkiler ise ilk endüstrideki üretim artışının, gelir-talep etkileşmesi sonucunda diğer endüstrileri ve hatta GB'nin dahil edilmediği sektörleri de etkilemesiyle ortaya çıkacaktır (Yıldırım ve Cura, 2007, s. 147). Dışsal ekonomilerin, GB kapsamında, maliyet düşürücü etkisinden dolayı, yerli ve yabancı yatırımcıyı teşvik edeceği söylenebilir.

Teknolojik Gelişme Etkisi:

Ar-Ge harcaması teknolojiye rekabet avantajı elde etmek için yapılan faaliyetlerin önemli bir göstergesi kabul edilmektedir. GB, artan rekabetin yurtiçi firmaları etkinleşmek zorunda bırakması, böylece Ar-Ge harcamalarını artırarak teknolojik gelişmeye neden olması sonucunda, daha geniş pazara hitap edilmesi sayesinde üretim ölçeklerinin büyümesi ve Ar-Ge yatırımlarını daha da artırmaya teşvik etmek suretiyle teknolojik ilerlemeye katkı sunmaktadır. Diğer bir deyişle, GB ile büyük bir pazara kavuşan yurtiçi firmalar, artan rekabetle başa çıkmak için kaliteli, verimli ve az maliyetli ürün ortaya koyabilmek için yeni teknolojilere yönelmesi gerekecektir.

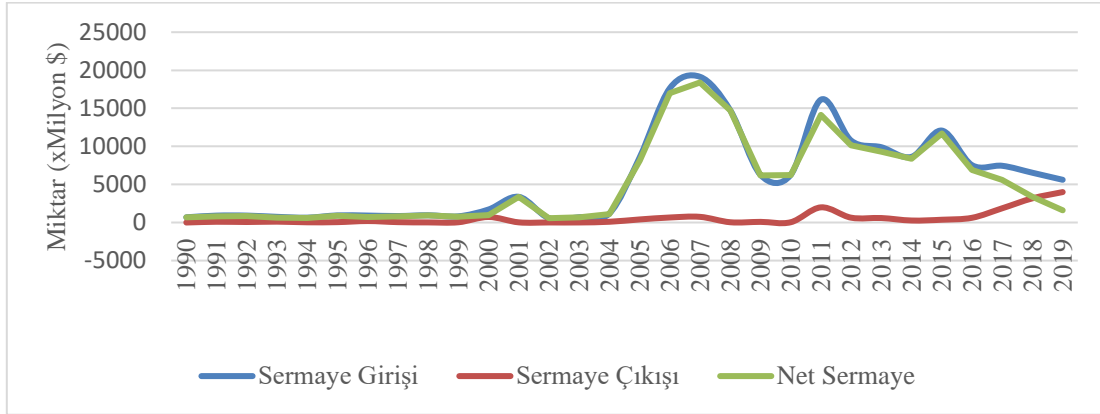
Şekil-11: Ar-Ge Harcamalarının GSYİH'ya Oranı (%)

Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden türetilmiştir.

Şekil-11'de, Ar-Ge harcamalarının GSYİH'ya oranı verilmektedir. 1990'da %0,24 olan bu oran 1996'da %0,34'e ulaşmıştır. 2003'de %0,48 olan Ar-Ge harcama, düzenli bir artışla 2019'da iki katına çıkarak %1,06'ya ulaşmıştır.

Yatırımları Özendirme ve Sermaye Etkisi:

GB sonrasında doğrudan yabancı sermaye yatırımlarında (DYY) genel bir artışın ortaya çıkması, bu artışın birlik dışında kalan ülkelere gelmesi beklenebilir. Zira birlik dışında kalan ülkeler, birliğin avantajlarından yararlanmak, birlik sonrasında oluşacak ticaret sapsmasından etkilenmemek, birlik içindeki ekonomik istikrarın ve verimliliğin artması vb. nedenlerle yatırımlarını artırmak istemeleri normal karşılanacaktır.

Şekil-12: Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları

Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Verilerinden türetilmiştir.

Buna ilave olarak ucuz işgücü ve hammadde, iç pazarın büyüklüğü ve coğrafi avantajları nedeniyle Türkiye yabancı yatırımlar için önemli bir merkezdir. Ayrıca GB'ne dahil olan Türkiye'den istifade etmek isteyecek özellikle Japonya ve Uzak Doğu ülkeleri önemli bir konuma sahiptirler.

Şekil-12'de DYY'ların 1990-2020 dönemi gelişim verilmektedir. 1990'da 684 milyon dolar olan yabancı yatırım miktarı, 1996'da 914 milyon dolar seviyesine gelmiş olmakla, GB'nin etkisiyle beklenen seviyeye ulaşamadığı görülmektedir. 2000'de 1,7 milyar dolar ve 2002'de 3,37 milyar dolara ulaşan yabancı yatırım girişi, süreç içinde sürekli artış kaydetmiştir. 2005'de 8,53 milyar dolarlık yabancı sermaye girişinden itibaren artış hızı artan yabancı yatırım girişleri, küresel konjonktüre bağlı olarak dalgalanmalar yaşansa da devamlılığını korumuştur. Yabancı sermaye yatırımlarının bölgesel dağılımına bakıldığında ise yaklaşık %65'inin AB kaynaklı olduğu ve GB sonrasında bu oranın değişmediği görülmektedir.

GB'de Revize İhtiyaçları

Türkiye-AB arasındaki GB ilişkisinde sorun yaratan unsurların, GB'nin müzakere ve imza aşamasındaki yanlış öngörüler ile AB ve Türkiye ekonomilerinde son on yılda meydana gelen değişim/dönüşümlerden kaynaklandığını belirtmek gerekir (Cengiz ve Kurtbağ, 2015). Bu nedenle GB'ne ilişkin eksik kalan bazı hususlar nedeniyle, süreç içinde AB ile Türkiye arasında ciddi bir asimetrik durum oluştuğunu görmek gerekmektedir.

Öncelikle GB ile ilgili değerlendirme yapılırken, AB'ye tam üye olmadan GB imzalayan tek ülke olan Türkiye'nin, GB'ni tam üyelik yolunda hazırlık/geçiş olarak planlandığı, yani serbest ticaretten ziyade AB standartlarına uyum süreci olduğu unutulmamalıdır. Bunun yanında aradan geçen 27 yıla rağmen tam üyelik konusunun hala gündeme gelememesi dikkate değerdir (Ay, 2019).

Geleneksel tarım ürünleri ve hizmetler sektörünün kapsam dışı tutulduğu GB anlaşması, sadece sanayi ve işlenmiş tarım ürünlerini kapsamaktadır. Tarımsal alanda Türkiye'nin AB'ye karşı karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğunu (Altundal, 2008, s. 122) düşündüğümüzde konunun önemi daha fazla ortaya çıkmaktadır. Tarım ve sanayi ürünleri dışındaki tüm alanların hizmetler ticareti olmasından hareketle, AB-Türkiye arasındaki hizmet ticaretinin serbestleşmesi/GB kapsamına alınması, bankacılık, sağlık, eğitim, lojistik başta olmak üzere pek çok alanı etkileyecek ve Türkiye'nin ihracatını ve rekabet gücünü olumlu yönde etkileyecektir (Özdemir ve Koç AYTEKİN, 2016, s. 55).

OK'nın 1/95 sayılı kararı 13.maddesi gereğince, Türkiye, AB'nin üçüncü ülkelerle imzaladığı serbest ticaret anlaşmalarına uyma zorunluluğu getirmektedir. Böylece AB ile serbest ticaret anlaşması imzalamış olan ülkelere yapılacak ithalat Türkiye'ye gümrüksüz girebilecek, Türkiye'nin bu ülkelere ihracatı ise aynı şartlara tabi olmayıp gümrük vergileri ödenmesi ile gerçekleştirilebilecektir. Bu durumda Türkiye açısından hem dış ticaret açığına hem de gelir kaybına işaret etmektedir (Bilici, 2012, s. 117).

Küresel dış ticaretin sıkışması, gelişmekte olan ülkelerin (GOÜ) hızla büyümesi, üretimin GOÜ'lere kayması ve sermaye hareketlerinin hızla arttığı süreçte, özellikle GB anlaşması kapsamında AB'ye karşı sorumlulukları olmasına rağmen karar alma sürecinde etkisi olmaması Türkiye'nin pozisyonunu zayıflatmakta ve taraflar arasında ciddi bir asimetri oluşturmaktadır. Bu durum özellikle Türkiye'nin, AB'nin STA imzaladığı ülkelerle ilişkisinde sorun yaratmaktadır. AB'nin karar organlarında Türkiye'nin yer almaması ve AB tarafından imzalanan anlaşmalarda Türkiye'nin durumuna atıf yapılmaması, ilgili ülkelerle Türkiye'nin ayrıca serbest ticaret anlaşması yapmasını gerekli ve zorunlu kılmaktadır. Bu durum AB ile anlaşma yapan ülkeler karşısında Türkiye'nin pozisyonu zayıflatmaktadır (Ay, 2019). Söz konusu durum Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu alanlarda ticaret yaratıcı etkisinde güç kaybına neden olmaktadır (Tekin, 2017, s. 2101).

GB anlaşması üzerinden geçen 27 yılda ekonomik, siyasal ve toplumsal olarak, küresel ve bölgesel bazda çok fazla değişim yaşanmıştır. AB ekonomik birlikten, siyasal ve parasal birliğe evrilirken, üye sayısı artmış; Türkiye ise ekonomik ve siyasi istikrarsızlık süreçlerini geride bırakmıştır. Yaşanan ve süreç içinde oluşan aksaklıklar Türkiye'nin GB'ni tekrar düşünmesini gerekli kılmakta olup bu nedenle 2015'den bu yana GB'nin güncellenmesi/revize edilmesi talepleri yüksek sesle gündeme getirilmeye başlanmıştır.

Bu kapsamda AB ile yürütülen GB anlaşması kapsamında (European Commission, 2015, s. 3);

- GB anlaşmasına dair hiçbir değişiklik yapılmadan mevcut haliyle uygulanması,

- GB Anlaşmasının 1/95 sayılı kararının revize edilerek sistemin daha verimli çalışmasını sağlamak ama sektörlerde değişiklik yapılmaması,
- AB'nin diğer ülkelerle imzaladığı serbest ticaret anlaşması benzeri, diğer tüm sektörleri kapsayan yeni bir GB anlaşması yapılması,
- GB'nin hem sektörel genişlemesi hem içeriğinde belirlenen eksiklerinin giderilmesi,
- GB'nin tamamen iptal edilerek AB-Türkiye arasında STA yapılması, ki bu durumda Türkiye AB'nin diğer ülkelere uyguladığı tarifeleri uygulamak zorunda kalmayacak, konuları ihtimal dahilindedir.

GB'nin kapsamının genişletilerek tarım ve hizmet sektörlerinin kapsama alınmasının Türkiye ekonomisi üzerinde büyük bir refah etkisi yaratacağı açıktır. GB'nin revizesine ilişkin yapılan bir çalışmada; kapsamın genişletilmesi durumunda GSYİH'nin %1,84 artacağı, AB'ye yapılacak tarımsal ihracatın %90, hizmet ihracatının ise %430 artacağı; GB'nin iki taraflı STA'ya dönüştürülmesi hâlinde ise GSYİH'nin %0,81 düşeceği (Yalçın, 2016, s. 19) hesaplanmıştır.

Aynı konuda Ekonomi Bakanlığı'nın yaptırdığı bir etki analizinde ise; GB'den vazgeçilerek serbest ticaret anlaşması imzalanması halinde GSYİH'de % 0,4 ve AB'ye ihracatta ise %16'luk düşüş yaşanacağı öngörülmüş; söz konusu senaryolardan en uygununun ise GB'deki yapısal sorunların çözüme kavuşturulması ile hizmetler ve kamu alımları piyasalarının karşılıklı açılması; tarım ürünlerinin kapsama alınması ve ABD, Kanada ve Japonya vb. ülkelerle serbest ticaret anlaşmaları yapılması hâlinde ise GSYİH'nin % 1,9 artacağı, AB'ye ihracatın % 24, toplam ihracatın % 15 artacağı, tüketici fiyatlarının % 1,5 azalırken, hane halkı tüketiminin % 1,6 artacağı hesaplanmıştır (Özdemir, 2017).

Bu çerçevede Türkiye açısından en uygun yolun, sektörel genişleme sağlanması ve AB karar alma süreçlerine Türkiye'nin aktif katılımının sağlanacağı seçenekler olacağını söylemek mümkündür.

Sonuç

GB'nin Türkiye ekonomisine etkileri tartışılırken, süreç içinde gerek Türkiye gerekse dünya ekonomisinde yaşanan gelişmelerin gözden kaçırılmaması gerekir. Bu çerçevede özellikle hemen GB öncesinde Türkiye'de yaşanan 1994 ekonomik krizi, 1997 Asya, 1998 Rusya Federasyonu, 2000 ve 2001 Türkiye krizleri, 2008 küresel krizin yanı sıra, 1999'da Türkiye'de yaşanan büyük deprem felaketi vb. unsurlar dış ticaret rakamlarının belirlenmesinde etkili olmuştur.

Türkiye ile AB arasındaki dış ticaret ilişkisi GB öncesinde de önemli boyutlarda olmakla birlikte, GB sonrası ilişkiler daha fazla ivme kazanmış ve boyutu/hacmi ileri seviyelere ulaştırmıştır. GB'nin statik ve dinamik etkileri ayrı ayrı incelendiğinde ise statik etkilerin bir kısmının Türkiye aleyhinde diğer bir kısmının ise lehine ya da nötr kaldığı söylenebilir. Ancak dinamik etkilerin hemen tamamı Türkiye lehine gelişmeler sergilenmesine yol açmıştır.

GB sonrasında Türkiye'nin dış ticaret hacminde artış görülmüş ancak bu artış ithalat yönlü olmuştur. İhracatın artmama nedeninin ise AB'nin Katma Protokolü uygulamaya koyan geçici anlaşma ile GB anlaşmasından çok önce Türkiye'nin ihraç ettiği sanayi mallarına yönelik tarife ve kısıtlamaları kaldırmış olmasından kaynaklandığı anlaşılabilir. Ancak süreç içinde dinamik faktörlerin de etkisiyle Türkiye'nin ihracatının artması sonrasında AB'nin payını koruyamadığı, bunun nedeninin, AB'nin STA yaptığı birçok ülke ile benzer anlaşma yapmış olmasıdır.

Ancak gelinen aşamada özellikle Türkiye açısından GB'nin revize edilmesi taleplerinin gündeme gelme nedenlerinin, dönem içinde AB ile ilişkilerde meydana gelen asimetrik durumdan kaynaklandığı ve Türkiye'nin bu ilişkiden daha fazla ekonomik ve ticari kazanç elde etme potansiyeli olmasına rağmen, gerektiği şekilde istifade edilememesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Adam, A. ve Moutos, T. (2008). The trade effects of the EU-Turkey customs union. *The World Economy*. 31(5), pp. 685-700.
- Akkoyunlu-Wigley, A. (2000). Bölgesel ekonomik bütünleşme antlaşmalarının etkisini ölçen ampirik çalışmaların genel değerlendirilmesi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 18, No 2, 2000, s. 35-60.
- Aktaş, C. ve Yılmaz, V. (2008). Gümrük birliği sonrası Türkiye'nin ihracat fonksiyonun tahmini. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 13, 2008, s. 89-104.
- Altundal, İ. (2008). *Avrupa Birliği'nin Türkiye makro ekonomisi üzerine olumlu ve olumsuz etkileri*. Ankara: İsmat Matbaacılık Yayıncılık.
- Ay, S. (2019). Türkiye'nin Avrupa Birliği çıkması: Gümrük Birliği Anlaşması çerçevesinde değerlendirmeler. *TESAM Akademi Dergisi*. Temmuz 2019. 6(2). 161-174.
- Bekmez, S. (2002). Sectoral impacts of Turkish accession to the European Union. *Eastern European Economics*, Cilt 40, No 2, 2002, s. 57-84.
- Bilgili, E. (2007). Gümrük Birliği sonrası Türkiye'nin Batı Avrupa'ya olan ihracatının sektörel analizi. *Ege Akademik Bakış*. 8(1) 2007: 239-250.
- Bilici, N. (2012). *Avrupa Birliği ve Türkiye* (5. Baskı), Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Cengiz, C. ve Kurtbağ, Ö. (2015). Türkiye-AB Gümrük Birliği'nde yaşanan güncel sorunlar ve bunlara olası çözüm önerileri. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*. Kış 2015 Cilt: 6, Sayı: 2. s. 1-33.
- Çulha, H. (2008). Türkiye'nin AB ortak ticaret politikasına uyumu. 1.Bölüm, 7(16): 43-47.
- Dura, C. ve Atik, H. (2007). *Avrupa Birliği, Gümrük Birliği ve Türkiye* (3. Baskı), Ankara: Nobel Yayınları.
- Erzan, R. ve Filiztekin, A. (1997). Competitiveness of Turkish SMSES in the customs union. *European Economic Review*, 41(3-5), pp. 881-892.
- European Commission. (2015). Enhancement of EU-Turkey bilateral trader relations and modernisation of the EU-Turkey customs union. Erişim adresi: http://ec.europa.eu/smartregulation/roadmaps/docs/2015_trade_035_turkey_en.pdf
- European Documentation. (1983). The Customs Union. 3rd Edition. European Documentation 6/1983.
- Eurostat (2023). Euroindicators. Erişim adresi: file:///C:/Users/Bilgi%20Sayar/Downloads/6-15022023-BP-EN.pdf
- Halıcıoğlu, F. (1997). Türkiye-AB Gümrük Birliği ve alternatiflerinin ekonomik etkilerinin karşılaştırmalı olarak ölçümü üzerine bir deneme. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), ss. 97-138.
- Harrison, G., Rutherford, T.F. ve Tarr, D.G. (1996). Economic implications for Turkey of a customs union with the European Union. *The World Bank Policy Research Working Paper*, 1599, <http://elibrary.worldbank.org/doi/pdf/10.1596/1813-9450-1599>, 31.01.2014.
- Hatipler, M. (2012). Türkiye-AB Gümrük Birliği Antlaşması ve antlaşmanın Türkiye ekonomisine etkileri. *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 29, Mart-Nisan 2012.
- Hephaktan, C.E. ve Çınar, S. (2011). Küreselleşmenin ekonomik entegrasyon üzerine etkileri. *International Conference on Eurasian Economies*. 2011.

- Hobikoğlu, E. H. (2007). Gümrük birliklerinin ekonomik etkileri ve Türkiye ekonomisi: Gümrük Birliği yansımaları. *Sosyal Bilimler Dergisi* 2007, (1), 65-82
- İKV (2002). Avrupa Birliği tarihçesi. Erişim adresi: <https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=28>
- Kalaycı, C. ve Artan, S. (2010). Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin dış ticaretine etkileri: Panel veri analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, ss. 301-314.
- Kandoğan, Y. (2005). Trade creation and diversion effects of Europe's Regional Liberalization Agreements", *William Davidson Institute Working Paper*, No: 746.
- Kılınç Savrul, B. ve Özel, H.A. (2014). Küreselleşme sürecinde bölgesel entegrasyonların başarı koşulları. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi / Cilt: 3 / Sayı: 2 / Aralık 2014*.
- Kızıltan, A., Ersungur, M. ve Polat, Ö. (2008). Gümrük Birliğinin Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ihracat ve ithalatına etkisi. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), ss. 83-99.
- Krueger, A. O., Aktan, O., Dohman, P., Özden, Ç. ve Whalley, J. (1996). Industrial and fiscal impact on Turkey of Customs Union with the European Union, Republic of Turkey Prime Ministry Undersecretariat of Treasury, Ankara.
- Lohrmann, A.M. (2000). Development effects of The Customs Union between Turkey the European Union: Catching up on Heckscher Ohlin trap. *Russian and East European Finance and Trade*, 36(4), pp. 26-44.
- Manisalı, E. (2000). *İçyüzü ve perde arkasıyla Avrupa çıkmazı Türkiye-AB ilişkileri*. İstanbul: Otopsi Yayınları. 3. Basım.
- Manisalı, E. (2009). *Türkiye'nin askersiz işgali Gümrük Birliği*. Cumhuriyet Kitapları Yayınevi, 1. Basım.
- Merceiner, J. ve Yeldan, E. (1997). On Turkey's trade policy: Is a customs union with Europe Enough? *European Economic Review*, 41, pp. 871-880.
- Morgil, O. (2000). The impact of trade liberalization: Turkey's experience with The Customs Union. *H.Ü.İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 18, Sayı 2, 2000, s.189-195
- Nart, E.Ç. (2010). Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin dış ticareti üzerine etkileri: Panel veri analizi. *Journal of Yasar University* 2010 17(5) 2874-2885
- Özdemir, Ş. (2017). Gümrük Birliği neden güncellenmeli? İşte uzmanından 17 Soruya 17 Cevap. 13 Şubat 2017. Erişim adresi: <https://www.yesillojistikciler.com/roportaj/gumruk-birligi-neden-guncellenmeli-iste-uzmanindan-17-soruya-17-cevap/14255>
- Özdemir, Y. ve Koç Aytakin, G. (2016). Avrupa Birliği (AB) Gümrük Birliği'nin Türkiye ekonomisine etkileri. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Yıl: 5, Sayı: 9 (2016).
- Özkale, N. L. ve Karaman, F. N. (2006). Static effects of the EU-Turkey customs union. *Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları*, 1(1), 117-138.
- Salvatore, D. (2011). International economics. 11th Edition [electronic resource].
- Sancak, E. ve Demirci, N. (2012). Ulusal tasarruflar ve Türkiye'de sürdürülebilir büyüme için tasarrufların önemi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Güz 2012, Cilt:8, Yıl:8, Sayı: 2, 8: 159-198.
- Sayan, S. ve Demir, N. (1998). Measuring the degree of block interdependence between agricultural and non-agricultural sectors in Turkey", *Applied Economic Letters*, Cilt 5, No 5, 1998, s. 329-332
- Seki, İ. (2009). Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin net ihracatı üzerine etkileri 1985–2003", 2005, http://www.tcmb.gov.tr/yeni/iletisimgm/ismail_seki.pdf > (03 Mart 2009)
- Seyidoğlu, H. (2009). *Uluslararası iktisat. teori politika ve uygulama*. Güzem Can Yayınları. İstanbul, 2009.

- Seymen, D. ve Utkulu, U. (2004). Trade and competitiveness between Turkey and the EU: Time series evidence”, Discussion Paper, No 8, Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara, 2004.
- Soğuk, H. (2002). Gümrük Birliği'nin Türkiye ekonomisine etkileri, İstanbul: İKV Yayınları. No: 159, 2002.
- Somuncuoğlu, S. (2018). AB güncellemesi. Yeniçağ Gazetesi. Erişim adresi: <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/ab-guncellemesi-46769yy.htm>
- Şen, S. (2014). Türkiye'nin Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği'nin ekonomik ve mali etkileri: Güncel bir değerlendirme. Finans Politik&Ekonomik Yorumlar 2014 Cilt: 51 Sayı: 589, S: 37-52.
- Tekin, Ü. E. (2017). Gümrük Birliği'nin Türk Ekonomisine etkileri (1996-2016). *Social Science Studies Journal*. Vol: 3, Issue: 12, pp.2099-2109, 2017.
- Temiz, D. (2009). Gümrük Birliği ile birlikte Türkiye'nin dış ticaretinde yapısal değişimler oldu mu? *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*. Cilt: 8, No: 1 (Yıl:2009), s.115-138.
- Togan, S. (1997). Opening up the Turkish Economy in the context of the customs union with EU. *Journal of Economic Integration*, 2(12), ss. 157-179.
- Türker, O. (2009). Gümrük Birliği sonrası Türkiye'nin dış ticaretinin rekabet gücü., *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31, ss. 281-302.
- TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (SBB). (2021). Erişim adresi: <https://www.sbb.gov.tr/temel-ekonomik-gostergeler/>
- TC.Dışişleri Bakanlığı (2011). Ankara Anlaşması. Erişim adresi: <https://www.ab.gov.tr/117.html>
- TC.Dışişleri Bakanlığı (2011). AB'nin tarihçesi. Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/avrupa-birliginin-tarihcesi_105.html
- TC.Dışişleri Bakanlığı. AB Başkanlığı (2020). Avrupa Birliğinin tarihçesi. Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/avrupa-birliginin-tarihcesi_105.html
- Vergil, H. ve Yıldırım, E. (2006). AB-Türkiye Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin rekabet gücü üzerindeki etkileri. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26, ss. 1-21.
- Worldbank (2022). World development indicator. Erişim adresi: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>
- WTO (2010). World Trade development in 2009.
- Yalçın, E. (2016), EU-Turkish Customs Union: A reasonable roadmap. CESifo Forum, 17(2), 15- 20.
- Yıldırım, E. ve Cura, C. (2007). Gümrük Birliği'nin Türkiye Ekonomisi üzerindeki etkileri konusundaki literatüre bir bakış. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 28, Ocak-Haziran 2007, ss. 141-177.